

ГАВРИЛО ІВАНОВИЧ БІЛИК

(до 100-річчя від дня народження)

У квітні 2004 р. минуло 100 років від дня народження видатного українського геоботаніка, одного з фундаторів Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, чудового знавця рослинного покриву України, видатного організатора науки, доктора біологічних наук, професора Гаврила Івановича Білика (1904–1985).

Розпочавши наукову діяльність ще у довоєнні роки під керівництвом видатного українського ботаніка Ю.Д. Клеопова, Г.І. Білик увійшов до тієї плеяди вчених, яка сформувала нове покоління геоботаніків повоєнного часу і цілком успішно, достатньо самобутньо й самостійно розвивала майже усі напрями, що породжувалися як гострими економічними проблемами, так і політично обумовленими і почасті продиктованими загальносоюзними програмами різних шкіл того часу. Зв'язок із витоками і наступність у розвитку ботаніки фітоценологічного спрямування проявлялася тут у майже хронологічній послідовності закономірного піднесення цієї наукової дисципліни ще з кінця ХІХ століття, коли видатний основоположник фітоценології Й.К. Пачоський та його сучасники О.М. Краснов, Г.М. Висоцький, В.І. Талієв забезпечили її пріоритетність в Україні, а діяльність академіка О.В. Фоміна створила сприятливий ґрунт для творчості його талановитого наступника Ю.Д. Клеопова. У цей час учні Ю.Д. Клеопова Г.І. Білик, Ф.О. Гринь, Д.Я. Афанасьєв, М.І. Косець та інші виховали нове покоління геоботаніків, найвища активність якого припала на другу половину ХХ ст. Вони прийшли тоді, коли в Україні під керівництвом Ю.Д. Клеопова і Є.М. Лавренка вже розпочалися масштабні обстеження рослинного покриву, на основі яких сформувалися і розвинулися усі головні напрями вітчизняної геоботаніки, а саме:

© К.М. СИТНИК,
В.С. ТКАЧЕНКО,
Ю.Р. ШЕЛЯГ-СОСОНКО,
Я.П. ДІДУХ, 2004

класифікація, структура, районування, ценогеографія, картографування, історія рослинності окремих регіонів тощо.

Г.І. Білик народився 7 квітня 1904 р. в с. Богушкова Слобідка Золотоніського повіту Полтавської губернії (тепер — с. Чапайка Золотоніського р-ну Черкаської обл.) у селянській родині. Навчався у земській школі та училищі, гімназії, Черкаському індустріальному і Золотоніському педагогічних технікумах, а після кількох років вчителювання у сільських школах Полтавщини (1924—1927) продовжив навчання у Київському інституті профосвіти (1927—1931), пізніше реорганізованому в Київський державний університет (тепер — Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Попрацювавши деякий час асистентом кафедри ботаніки Харківського зоотехнічного інституту, в 1931 р. вступив до аспірантури Інституту ботаніки НАН України. Проте наукову роботу він розпочав ще у студентські роки, працюючи в лабораторії Українського науково-дослідного інституту торфової промисловості, якою керував Д.К. Зеров. В аспірантурі під керівництвом Ю.Д. Клеопова Г.І. Білик почав вивчати рослинний покрив України, зокрема рослинність засоленних ґрунтів, про яку на той час було надто мало відомостей. Від початку роботи неухильно зростав його інтерес до своєрідної в екологічному відношенні галофільної рослинності, тому він здійснив чимало експедицій в різні регіони України, переважно до басейну Сіверського Дінця, Придніпровської та Причорноморської низовин. Зібрані й опрацьовані ним матеріали, численні наукові публікації були його важливим внеском у вивчення екологічної специфіки, таксономічного складу, географічної приуроченості галофільної рослинності України. У березні 1939 р. Г.І. Білик захистив кандидатську дисертацію на тему «Рослинність засоленних ґрунтів Лівобережжя середнього Дінця». Згодом, узагальнивши і теоретично осмисливши матеріали щодо галофільної рослинності південної частини України, він підготував і подав до друку монографію «Солончакова рослинність приморської смуги УРСР» (К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — 132 с.). Ця книга мала стати важливою віхою у пізнанні галофітону і останнім етапом на шляху до докторської дисертації. Проте Велика Вітчизняна війна зламала усі плани. Тираж цієї монографії, експедиційні матеріали та рукописи загинули під час окупації Києва. Самого дослідника війна застала у Татарбунарському р-ні (Одеська обл.), звідки він з великими труднощами дістався до Києва і добровільно пішов на фронт. Таким чином, війна надовго відірвала Г.І. Білика від наукової роботи. Разом із бійцями 6-ї Армії В.І. Чуйкова, яка під Сталінградом була переіменована у 8-му Гвардійську армію, Г.І. Білик брав участь у визволенні багатьох міст України: Куп'янська, Запоріжжя, Одеси та ін. Його було нагороджено орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни II ступеня та багатьма медалями.

У жовтні 1945 р., після демобілізації, Г.І. Білик повернувся до Інституту ботаніки, де включився до наукової та організаційної роботи. Не послаблюючи увагу до рослинності засоленних ґрунтів, він організовує і бере участь у багатьох геоботанічних і комплексних експедиціях із дослідження рослинності

різних регіонів України. Результатом цих робіт були практичні рекомендації та теоретичні розробки щодо раціонального використання і збереження рослинних ресурсів України, шляхів меліорації засоленних земель та підвищення продуктивності природних і сіяних сіножатей та пасовищ, численні наукові публікації. Так, у 1946 р. він розпочав вивчення рослинності заплави р. Сіверський Донець, в 1947–1948 рр. працював у складі комплексної експедиції з вивчення природних ресурсів Закарпатської обл., в 1949 р. обстежував кормові угіддя Миколаївської і Одеської областей, у 1950–1954 рр. вивчав природний рослинний покрив в зоні Інгулецької зрошувальної системи, в 1955–1964 рр. проводив стаціонарні дослідження і польові експерименти на засоленних луках Бориспільського, Баришівського, Березанського районів Київщини. Більшість цих досліджень була тісно пов'язана із практичними запитаними навколишніх господарств (післявоєнним поновленням поголів'я худоби, зміцненню кормової бази тваринництва, реконструкцією господарств окремих регіонів, меліорацією природних кормових угідь, збереженням рослинних ресурсів, масштабним гідробудівництвом у південних областях тощо).

Широкий діапазон творчої діяльності Г.І. Білика, інтерес і захоплення найрізноманітнішими питаннями геоботанічного спрямування, здатність до ґрунтовних теоретичних узагальнень дали йому змогу поєднувати практичну роботу з глибокими теоретичними розробками ботанічної науки, які з сучасних позицій найважливіші у його творчості. Осць далеко не повний їх перелік: фіксація ценоструктурної різноманітності, класифікація, динаміка, генезис, екологія, історія, біогеографічні особливості, режими використання, продуктивність і меліоруюча роль галофітної та супроводжуючих її типів рослинності — степів, лук, боліт тощо. Внаслідок узагальнення результатів цих досліджень у світ вийшли численні наукові публікації, зокрема такі відомі монографії, як «Рослинність Закарпатської області УРСР» (у співавторстві, 1954), «Рослинність Нижнього Придніпров'я» (1956) та «Рослинність засоленних ґрунтів України, її розвиток, використання та поліпшення» (1963). Остання монографія фактично підсумовувала його багаторічну роботу з вивчення галофітної рослинності України. Вона свідчила, що її автор став неперевершеним знавцем цього типу рослинності не лише в Україні, а й на теренах сусідніх держав. Вона і сьогодні не втратила свого значення, фактично й досць є настільною книгою для всіх, хто докладно вивчає рослинні комплекси з участю галофітних угруповань. У ній вперше проведено ретельний аналіз галофітної флори, з'ясовано шляхи її формування і розвитку, встановлено і подано докладний опис 283 асоціацій галофітної рослинності на домінантній основі, умов їхнього зростання, поширення в Україні, видового складу, структури травостоїв, продуктивності і господарського значення. Розглядаючи засолені землі України як перспективний резерв окультурених територій, автор ретельно аналізував поширення, генезис і будову галофітної рослинності, виявив характер і причини її мозаїчності, визначив меліоративне і кормове значення, природну динаміку тощо. Ця робота стала основою докторської дисертації, яка була ус-

пішно захищена 20 червня 1964 р. на Об'єднаній вченій раді з біологічних наук Академії наук УРСР (Київ).

Г.І. Білик постійно вивчав також суміжні, екологічно близькі до галофітної рослинності типи. Так, починаючи з 50-х років минулого століття, він приділяв пильнішу увагу степовій рослинності, яку, як і галофітну, він пізнав досконально. У 60–70-ті роки він проводить ряд експедиційних виїздів у різні регіони південно-східної, південної України та до рівнинної частини Криму. Більшість з них розпочалася з рекогносцирувальних досліджень станів рослинності тоді ще самостійних заповідників «Михайлівська цілина» на Сумщині, «Стрільцівський степ» на Луганщині, «Хомутовський степ» і «Кам'яні Могили» на Донеччині, контроль і координація наукової роботи в яких були покладені на Інститут ботаніки НАН України. На рештках цілинних степів вивчали закономірності просторового розподілу основних типологічних відмін степів у різних регіонах України, сучасний стан, флористичний склад і динаміку степової рослинності під впливом різних режимів експлуатації та заповідання. Г.І. Білика особливо цікавили прояви сукцесійного дрейфу рослинності степових заповідників України. Під його керівництвом фактично було започатковано фітоценотичний моніторинг саморозвитку степових фітоценозів. Змінам степової рослинності у заповідниках, які Є.М. Лавренко пізніше назвав резерватогенними, Г.І. Білик надавав великого значення, оскільки вбачав у них джерело цінної наукової інформації про природу цього тепер уже практично зникаючого біому. Згадані обстеження рештків степової рослинності в багатьох південних областях України мали принципове значення для широких узагальнень з питань класифікації степової рослинності, з'ясування закономірностей її розвитку, докладного геоботанічного районування степової і лісостепової смуг та уточнення змісту карти рослинності України.

Г.І. Білик не лише вивчав природний рослинний покрив, його цікавили також питання флористики, екології і охорони природи. Він описав два нові для науки види — *Puccinella fomini* Bilyk (1940) і *P. syvaschica* Bilyk (1952), зробив цікаві флористичні знахідки, вперше в Україні виявив *Plantago schwarzbergiana* Schur і *Grindelia squarrosa* (Pursch.) Dunal. Під його керівництвом в Україні успішно продовжував розвиватися картографічний напрям досліджень, який у повенні роки був цілковито пов'язаний з його діяльністю. Він автор і співавтор кількох геоботанічних карт України (в масштабах 1:4 000 000 — 1958 р., 1:3 000 000 — 1962 р., 1:2 500 000 — 1978 р.). За його безпосередньої участі наприкінці 60-х років був розроблений макет карти рослинності України в масштабі 1:1 000 000, зміст якої покладено в основу «Карты растительности Украинской ССР» масштабу 1:1 500 000 (1984) та ряду наступних дрібномасштабних карт значно більших територій, складених пізніше, зокрема довідкових і навчальних картографічних видань та атласів.

Спорідненим з геоботанічним картографуванням є геоботанічне районування, яке під керівництвом і за прямою участю Г.І. Білика розвивалося групою провідних вчених відділу геоботаніки Інституту ботаніки ім. М.Г. Холод-

ного НАН України та деякими науковцями з регіонів Карпат та Криму. Розроблена у 1973–1975 рр. схема геоботанічного районування України ґрунтувалась на засадах «Геоботанического районирования СССР» Є.М. Лавренка (1947), проте вона була суттєво уточнена та деталізована. За геоботанічним районуванням територія України поділена на 49 округів і 173 райони («Геоботаничне районування Української РСР», 1977). Окремі уточнення і доповнення до цієї схеми зроблено лише через чверть століття (Я.П. Дідух, Ю.Р. Шеляг-Сосонко, 2003).

У відділі геоботаніки під керівництвом Г.І. Білика на еколого-фітоценологічній основі вперше розроблено класифікаційну схему рослинності України, доведену до окремих формацій. Це було значним досягненням у справі уніфікації підходить до розчленування рослинного покриву на класифікаційні одиниці, виділені на домінуючій основі, хоча вона й не позбавлена недоліків, які є в будь-якій класифікації. Запропонована схема досить повно охоплювала рослинний покрив України і давала можливість довільного доповнення та деталізації в конкретних випадках.

Відносно незначна часова дистанція ускладнює оцінку загального внеску Г.І. Білика і його сподвижників у розвиток дисциплін, що стосуються сучасної фітоценології. Проте цілком ясно, що він працював у період, коли здійснювали справді масштабні і фундаментальні обстеження і дослідження рослинності усіх куточків України, значні узагальнення щодо закономірностей її розподілу, складу та історії формування. Цілком закономірно, що тоді виникли наміри підбити певні підсумки, щоб перейти до нових рубежів і вступити до переознонок здобутків, бо ще у 50-х роках минулого століття почали говорити про кризові явища в геоботаніці. На горизонті проступали ще невизнані і часто суперечливі методи флористичної класифікації, градієнтного аналізу, широке впровадження кількісних методів і створювалися нові екологічні школи.

Г.І. Білик, очоливши у 1955–1976 рр. відділ геоботаніки в Інституті ім. М.Г. Холодного — центр геоботанічної науки в Україні, достойно і з честю розвивав напрями вивчення рослинного покриву України, започатковані Є.М. Лавренком і Ю.Д. Клеповим, і своєю діяльністю забезпечував продовження їх розвитку. Лише переважно політичними міркуваннями можна пояснити відставання системних, комплексних досліджень у фітоценології і фіто-екології того часу, які у зарубіжних країнах були значно більше «екологізовані». Для кожної науки, що досягла певного рівня розвитку, характерною є поява узагальнюючих ідей. У геоботаніці вони проявилися завдяки зусиллям Г.І. Білика в організації видання фундаментальної серії випусків під загальною назвою «Рослинність УРСР» (1968–1973). Для цього були мобілізовані зусилля співробітників відділу геоботаніки, який лишався осередком теоретичних розробок в Україні. Чотири книги цієї серії: «Луки» (Д.Я. Афанасьєв, 1968), «Болота» (Є.М. Брадїс, Г.Ф. Бачуріна, 1969), «Ліси» (В.О. Поварніцин, Ф.О. Гринь, М.І. Косець, В.К. М'якушко, Ю.Р. Шеляг-Сосонко, А.І. Кузьмичов, В.С. Ткаченко, 1971) та «Степи, кам'янисті відслонення, піски» (Г.І. Білик,

В.В. Осичнюк, Ф.О. Гринь, М.І. Косець, В.С. Ткаченко, 1973) підсумовують геоботанічні спостереження дослідників попередніх поколінь, фактично є завершенням усього інвентаризаційного періоду. До цієї серії монографій можна з повним правом віднести згадану вище монографію «Рослинність засоленних ґрунтів України...» (Г.І. Білик, 1963). У 1973 р. провідні автори серії Г.І. Білик, Г.Ф. Бачуріна і Д.Я. Афанасєв були удостоєні премії ім. М.Г. Холодного.

Г.І. Білик написав близько 140 праць, з яких понад 120 опубліковано, у тім числі п'ять монографій (дві — у співавторстві). Його геоботанічні праці охоплюють всю територію України і досі мають велике наукове і прикладне значення. Наукову діяльність Г.І. Білика високо оцінено державою. У 1954 р. його було нагороджено орденом Трудового Червоного прапора, в 1973 р. — премією ім. М.Г. Холодного та кількома медалями. Демократичний керівник, Гаврило Іванович, крім завідування відділом геоботаніки (1956—1974), був ученим секретарем Інституту ботаніки (1946—1949), заступником директора (1949—1963) та директором Інституту ботаніки (1963—1968). Він — визнаний провідний фітоценолог України. Свідченням цього є його обрання почесним членом і віце-президентом Українського ботанічного товариства (1972). За його редакцією як члена редколегії Української сільськогосподарської енциклопедії та «Українського ботанічного журналу» і відповідального редактора останнього опубліковано декілька монографій. Крім того, він був членом республіканської та всесоюдної наукових рад з проблем «Біологічні основи раціонального використання, перетворення і охорони рослинного світу».

Загалом Г.І. Білик пройшов досить довгий і славетний життєвий шлях, який перервався 9 листопада 1985 р. Цей час припав на важливий етап в історії розвитку вітчизняної геоботаніки. Гаврило Іванович був талановитим дослідником, душевно чистою, скромною і чуйною людиною, добрим товаришем, ширим порадником і безкорисливим наставником. У незалежній Україні, як і колись, відділ геоботаніки лишається осередком фундаментальних розробок із питань сучасної фітоценології, екології, фітосозології. Від нього відгалузився і міцніє молодий паросток — відділ екології фітосистем. Обидва відділи продовжують розпочатий Ю.Д. Клеоповим та Г.І. Біликом шлях, здійснюють перехід до нового етапу розвитку фітоценологічної науки у XXI ст. Їх співробітники пам'ятають і шанують Г.І. Білика, і сьогодні він є для них зразком самовідданого служіння науці, яка була справою усього його життя.

*К.М. СИТНИК, В.С. ТКАЧЕНКО,
Ю.Р. ШЕЛЯГ-СОСОНКО, Я.П. ДІДУХ*